

PRAVOSLAVLJE I ISLAM

Pokušaj jednoga pristupa

Marko P. Đurić, Beograd

UDK:261.8

281.9 :297

Primljeno 7/2000

Sažetak

Autor se u svome članku najprije približava nekim stavovima postkonzilske Zapadne teologije, a zatim naglašava da islam u pravoslavnom bogoslovlju nije nikad imao onakav tretman kakav je imao na Zapadu s Drugim vatikanskim koncilom i u rabijskoj teologiji. Da bi odnosi između historijskog kršćanstva i historijskog islama krenuli drugim putem, pravoslavno bogoslovlje najprije treba nešto promijeniti u svojoj spoznaji islama. To mu pak neće biti moguće dok se kritički ne obračuna sa svojim srednjovjekovnim teološkim nasljeđem. No, do danas pravoslavni istok toga nije učinio pa nam najprije nedostaje svepravoslavno viđenje islama. Zbog toga se ništa značajno i ne događa u odnosima sunitske uleme i Pravoslavne crkve.

Kako ćemo do zajedništva i bratstva? Zajedno će nam uvijek biti lakše da se izborimo za "ugao na kome ćemo čvrsto stajati".

U svojoj knjizi *Usamljen kao Franz Kafka*, Marta Robert, između ostaloga veli: "Kafka nije bio umjetno skrojena silueta već čovjek koji se morao boriti za zrak koji bi mogao udisati, za ugao na kome bi mogao da se skrasi"¹ Kako smo stjecajem historijskih i drugih okolnosti upućeni jedni na druge, a kako će nam uvijek zajedno biti lakše boriti se za nekoga i nešto zato se pitamo: kako ćemo najbrže doći do svijesti o zajedništvu da bi se što prije izborili "za ugao na kome bi se mogli skrasiti" i s koga ne bi bili prognani? Budući da mi, muslimani i židovi nismo sinovi istih roditelja pa time ni jedno "meso" (Post 37,27), pitanje je na čemu ćemo sada graditi svijest o svome zajedništvu i bratstvu, na kojoj vrijednosti, iskustvu i sjećanju? Židovi su ga zasnivali na Abrahamu (Iv 8,39), a na čemu ćemo mi? No, Prije svakog razmišljanja o tome morali bismo se sjetiti starozavjetnog Jakova i Ezava (Post 33,4; 45,1-8). Kao što je Ezav potrčao Jakovu u susret, tako mi danas jedni drugima trebamo potrčati u bratski zagrljaj. Ako nismo zajednica lažne braće (Gal 2,4; 1 Kor 5,11), trebamo to i učiniti, a prethodno jedni drugima oprostiti

¹ M. Abidor, *Židovsko pitanje Franza Kafke*, Jewish Currente, New York, 1983.

ako smo zlo i ranu nanijeli. Budući da vjerujemo u Ibrahimova (Abrahamova) Boga koji "život i smrt daje" (Al Bakara, 258) to smo svi mi Abrahamovi duhovni potomci i time jedno bratstvo po Ocu Abrahamu. Našega zajedništva i duhovnog bratstva neće biti na temelju riječi zapisanih kod Ivana "da svi vjeruju po njemu" (Iv 1,7) nego isključivo na riječima zapisanih kod sv. Pavla. Vjera u jednoga Boga Abrahamu se uračuna u pravednost. Abraham povjerova Bogu i to mu se uračuna u pravednost. Odnos bratstva kojim uspostavljamo najdublje veze zajedništva sada je dakle moguć samo po vjerskom ključu. Iako se, primjerice, naša shvaćanja o Duhu Svetom (Iv 7,39, 15,26) odnosno Džibrilu (Kuran 2,87; 2,253) razlikuju, naše veze bratstva zbog toga neće pucati. I u Kuranu se jasno naglašava da je Alah (Bog) Isusu "sinu Merjaminu" preko Džibrila (Kuran 2,87; 2,253) pomogao pa se na oba mjesta (Ef 1,20; Kuran 2,87...) ukazuje na djelotvornu moć Duha Svetoga. Stoga bi naša teološka pitanja trebala pokrenuti više moralne nego teološke (ontološke) teme gdje je najprije moguć konsenzus. Prošlo je vrijeme teologiziranja i jalovih teoloških razgovora. Da naše vjerovanje našom vlastitom krivicom ne bi izgubilo svoju "eshatološku sol" i time postalo ideologijom, uvijek se moramo ponašati sukladno volji Božjoj. Inače, sad nam se više nego prije nude mogućnosti da svoj vjerski identitet proživimo u svoj njegovoj zrelosti, a to samo govori o sljedećem: izvori Božje milosti nikad ne presušuju, a granice naše moralne slobode uvijek su omeđene našom slobodom po Duhu Svetom na našu korist. Zato se u proživljavanju svojega vjerskog identiteta trajno moramo sjećati apostolovih riječi: "Sve provjeravajte, dobro zadržite, svake se sjene zla klonite!" (1 Sol 5,21).

Samo nas Bog može spasiti (M. Heidegger)

Davne 1976. godine Heidegger je Spiegelovu novinaru, između ostaloga, rekao: "Samo nas Bog može spasiti", a zatim "preostaje nam jedina mogućnost da se u mišljenju i pitanju pripremimo za pojavu Boga ili za odsutnost Božju u našoj propasti".² Islam, judaizam i kršćanstvo daju mogućnost za takve vrste pripreme pa je na našoj slobodi da se za nju odluči ili ne odluči. Da bi danas pravoslavlje davalo odgovore na vapijuće potrebe našega vremena, ono prethodno mora proći kroz proces vlastitog osuvremenjivanja, a to između ostaloga znači i sljedeće. Pravoslavni istok treba stvarati takvu teologiju kojom će dokazivati - po ugledu na Muhameda Abduua (1905.) da između Biblije, Kurana i Evandjelja postoji duboka

² *Der Spiegel*, 23. 7. 1976.

dijalektička veza, a zatim crkvena teologija mora biti primjerena ulozi i ponašanju ne levita i svećenika nego plemenitog Lukina Samaritanca (Lk 10,29-37). I na kraju sada nije važno kako se spašavamo jer to uglavnom znamo, već tko će od nas dvojice trećem biti bližnji, jer samo bližnji grade "grad na Gori" u kome će zajedno živjeti.

Na jedna vrata uvijek moramo ući, a na koja ćemo izaći? Iako sv. Sava ima onu ulogu kod nas koju sv. Toma Akvinski i M. Luther imaju u zapadnom kršćanstvu, svetosavlje je ipak, najprije značilo obračun sa Zapadnom crkvom i kulturom. Povlašteni položaj ovih teologija često su povijesne crkve plaćale visokom cijenom. Jedinstvo povijesnog kršćanstva najprije je na njima bilo razbijeno. Znamo što je Luther rekao na račun skolastike i papinstva (*Wider das Papsttum zu Rom von Teufel gestitet*), a muslimanska reakcija na "Gorski vijenac" katkada je bila žestoka. Prolazeći prvo kroz "vrata svetosavlja", a pojavom vladike Njegoša još kroz jedna "vrata", pravoslavni vjerni i crkveni establišment uvijek su islam i katolicizam doživljavali u negativnom kontekstu. Kao što je svaki ortodokсни katolik morao proći "kroz vrata anđeoskog naučitelja", tako svaki pravoslavni Srbin mora proći kroz dvostruka "vrata" da bi uvjerljivo svjedočio o znaku vlastitoga vjerskog i nacionalnog identiteta. No, nije teško pretpostaviti što taj prolaz znači za teološki dijalog i dijalog ljubavi sa islamom i Zapadnom crkvom.

Što nam dijalog i međusobni susret danas osobito trebaju pokazati? Rekao bih samo dvije stvari: prvo, da je Isus u Kuranu i Evanđelju Božji sluga (Mt 12,18; Kuran 19,30) i drugo, da i u islamu i u kršćanstvu postoji duboki ljudski impuls. Ovdje čitamo: "Ako netko ubije nekoga koji nije ubio nikoga, ili onoga koji na zemlji nered ne čini - kao da je sve ljude poubijao (Kuran 5,32). Zatim, nasuprot, tzv. "srebrenom pravilu" (Tob 4,15) kod evanđeliste Mateja susrećemo se s tzv. "zlatnim pravilom" (Mt 7,12) koje "potiče na činjenje dobra i poduzimanje prvog koraka".³ Budući da i danas katolicizam i pravoslavlje imaju jednu kristologiju, onda smo svi ortodokсни. Kako islam i kršćanstvo propovijedaju vjeru u jednoga Boga, svi smo pravovjerni. Zato u dijalogu najprije moramo težiti k stvaranju jednog globalnog bogoslovlja kao što danas mnogi teže k stvaranju globalne etike i jednog globalnog svjetskog poretka. Danas zbog toga trebamo isticati ono što nas teološki zbližava, a ne što nas razdvaja.

---

³ *Komentar Evanđelja i Djela apostolskih*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo 1997., , str. 171

Kakva je teologija, tako će i sve drugo biti u životu Crkve

Čini se da Pravoslavna crkva i njezino bogoslovlje još uvijek nisu izašli iz nekih svojih teoloških i kanonskih krugova koji bitno pripadaju jednom vremenu koje se po mnogo čemu razlikuje od našeg vremena. Već time što se uvijek ponaša po kanonima i razmišlja po dogmama svoje Crkve pravoslavni vjernik Crkvu doživljava isključivo u njezinim dogmatskim granicama. Budući da se ona prvenstveno ostvaruje u okviru određene nacije, to je ona svojom ekleziologijom uvijek okrenuta nacionalnim vrijednostima i idealima. Teološko i evanđeosko, političko i etičko načelo ovdje često stoje u napetosti. Zbog svega, a najprije zbog krutosti i nefleksibilnosti svojih kanona i teoloških shvaćanja, pravoslavno bogoslovlje sve do danas je ostalo teološki nezainteresirano za bilo kakve inovacije i teološke sinteze. Crkveni vrh ničemu ne daje legitimnost i teološki prolaz što se striktno ne ravna po teologiji i kanonu Pravoslavne crkve. Ovdje je zato bogoslovska misao opterećena i zarobljena srednjovjekovnim teološkim nasljeđem. To je razlog krizi ekumenizma i nepostojanju teološkog dijaloga. S obzirom na to Crkva je u svojoj teološkoj doktrini bitno tradicionalna, u svojoj vanjskoj i unutrašnjoj politici konzervativna. Iako pravoslavlje danas ima svoju teološku konzistentnost, ono je izgubilo svoj proročanski i apostolski žar. Da bi sve to povratila i počela živjeti, Crkva treba slijediti primjer i praksu starozavjetnih proroka. To je cijena povratka Pravoslavne crkve svojem izgubljenom identitetu. Umjesto da po riječi Božjoj istražuje što bi bila volja Božja u danoj situaciji, pravoslavni vjernik i crkveni vrh na danu situaciju uvijek reagiraju po dogmatskom, kanonskom i nacionalnom ključu. U takvom poretku događanja ne nudi se nikakva alternativa, duh je zarobljen slovom i kanonom, pa bilo kakav konsenzus s drugom stranom nije moguć. No sve ovo nije samo strano novozavjetnom teološkom diskursu koji je uvijek za pluralizam. Strano je ponajprije Matejevju evanđeoskom modelu Crkve gdje se Crkva ponajmanje doživljava u dogmatskim i kanonskim granicama. Budući da je ona ovdje najprije zajedništvo i bratstvo u kome postoji puna podudarnost između vjere i ponašanja (Mt 7,19-20), zato je ovdje hijerarhijsko načelo gospodarenja zamijenjeno načelom služenja, pa je kanon već time izgubio svoju funkciju. Pritom nema onoga "jaza" između klera i običnih vjernika, što je tipičan primjer za pravoslavnu ekleziologiju gdje se to jasno primjećuje. Polazeći od mnogobrojnih znakova vremena, a najprije od znaka sve jače prisutnosti islama u kršćanskom svijetu, sve se češće susrećemo s pitanjem: kako ostati vjeran svojem pravoslavnom identitetu, koji je sav u pravoslavnoj Predaji, a istovremeno biti teološki otvoren prema svima, i prema braći muslimanima? Dosadašnje pravoslavno

bogoslovlje to pitanje nije ni postavljalo, pa ni davalo nikakve odgovore. Zato što nije težila nikakvoj promjeni u islamsko kršćanskim odnosima, Pravoslavna crkva nije sve do danas gotovo ništa izgubila od svojeg srednjovjekovnog identiteta. Želja za promjenom ovdje je uglavnom živjela u sferi privatnog mišljenja. Međutim, ako danas težimo za promjenom stava prema islamu, a što bi bilo najnormalnije, moramo ići za institucionalizacijom promjene, jer već sutra će biti kasno. Budući da pravoslavlje nikada nije radilo na "konvergenciji divergentnih stavova" niti je težilo izmirenju teoloških suprotnosti u jednoj vjeri, njegova je službena teologija sve do danas ostala bitno isključiva, nedijaloška i apologetska, jer i danas isključivo naglašava divergentne stavove prema islamu.

Biti musliman, što to danas znači za Crkvu?

Ni danas nema nikakvih znakova da pravoslavno bogoslovlje i crkveni establišment žele nešto izmijeniti u svojim stavovima prema islamu. Na razini analize srednjovjekovnih i kasnijih tekstova postoji jasan pravoslavni stav o islamu. Iako on nema toliko službeno koliko neslužbeno obilježje, tijekom vremena je ušao u samu srž Pravoslavne crkve i danas je neka vrst njezina službenog stava. Inače riječ musliman na pravoslavnom istoku ponajprije implicira negativan stav. Islam je krivovjerje (I. Damašćanski) odnosno *absurda et falsa impietas* - apsurdna i lažna bezbožnost.⁴ Zato je na islamu oduvijek lebdjela *infamija hereze*. Islam, međutim, za srednjovjekovnu (Majmonid) i modernu židovsku misao (Lapide) nikada nema takvo značenje. Rabi Jakobi Emeden vidi islam i kršćanstvo kao zajednice koje su spoznale temeljna načela judaizma... oni narode upoznaju s Bogom... proglašavajući da postoji jedan Gospodar neba i zemlje. Zato što djeluju u ime neba, nagrada ih neće mimoići.⁵ Registrirajući islam kao "krivovjerje od postanka Crkve" pa do vremena Ivana Damašćanskog⁶ pravoslavno bogoslovlje i Crkva nisu ostavljali nikakav prostor za dijalog sa domaćim islamom i ulemom. Međutim, takvo mišljenje o njemu danas nije teško teološki i drugačije vrednovati jer je sve to puno više subjektivno uvjerenje nego objektivna i kritična procjena. Hoće li pravoslavni istok nakon

---

⁴ Nicetas Byzatinus Philosophus, *Confutatio falsi libri ouemmacripsi sit Mohamedes Arabs* (Pobijanje lažne knjige koju je napisao Muhamed Arapin PG 105,665-842).

⁵ Rabin Henry Siegman, *Deset godina židovsko-katoličkih odnosa*, u: Svesci, KS, Zagreb, 34/1979., str 74.

⁶ Joannes Damascenus, *De haeribus*, 101, PG, 94, 763-774.

stoljetne šutnje i neadekvatnog govora o islamu pod utjecajem rabinske ili postkoncilske teologije Rimske crkve početi teološko "buđenje", progovoriti jednim drugim jezikom o islamu?

Kako ćemo do istine?

Pitanje koje je nekad Pilat postavio Kristu (Iv 18,38) i danas je nezaobilazno pitanje u svakoj našoj situaciji. Na pitanje zašto ne samo istina, nema zadovoljavajućeg filozofskog, racionalnog, ali ima teološkog odgovora. Budući da danas živimo u vrijeme dijaloga, istinu ćemo ovdje definirati ka "nešto u čemu ćemo svi biti suglasni tijekom razgovora" (P. Henrici, SJ). Inače danas ćemo u međusobnom razgovoru saznati dvije stvari: prvo, da mi i muslimani poštujemo jednoga Boga,⁷ drugo da i jedni i drugi poštujemo Abrahama (Ibrahima) kao čovjeka koji se podložio Bogu⁸ i treće, da je u islamu i u kršćanstvu čovjek bitna vrijednost, pa se on ne može instrumentalizirati radi nekih ideoloških i državnih ciljeva. No, prije svega toga moramo se sjetiti i sljedećih dviju stvari: prvo mudrih Ambrozijevih riječi i drugo dokle god u sebi ne osjetimo vodstvo Duha Svetoga nećemo ništa uraditi što bi nam ključno koristilo, pa ni upoznati Istinu. Ambrozije zato s razlogom tvrdi: da svaka istina, rečena ona bilo od koga, zapravo je od Duha Svetog (PL 17,245).

Od monopola na Istinu do uloge "apsolutnog učitelja"

Naglašavajući da "pravoslavlje nema ni najmanjeg nedostatka"⁹ i da je samo njemu pošlo za rukom da "potpuno i neokrnjeno očuva svecima nekad ponuđenu vjeru",¹⁰ Pravoslavna je crkva automatski isključivala potrebu za bilo kakvim dijalogom sa zapadnim kršćanstvom i s islamom. Vjerujući da samo ona posjeduje punu spoznaju istine, pa je zato i ortodoksna, ona je svoju ulogu kroz povijest poistovjećivala s ulogom "apsolutnog učitelja" od koga su drugi mogli samo učiti. Ovakvom tvrdnjom pravoslavno bogoslovlje i nije sposobno za dijalog u kome se traži puna ravnopravnost svih sudionika u razgovoru, već samo za polemiku i dalje za "indoktrinaciju zabludjelog sina". Pošto se od "heretika" na Pravoslavnom istoku nije moglo ništa naučiti, pravoslavlje zbog doktrinarnih i spoznajnih, a

7 Drugi vatikanski sabor, *Dogmatska konstitucija o Crkvi*, LG, 16.

8 Isto.

9 Justin Popović, *Dogmatika pravoslavne crkve*, Knjiga treća, Beograd 1978., str. 543.

10 Heinrich Doring, *Jedinstvo crkve i mnoštvo crkava*, KS, Zagreb, str. 12.

islam zbog povijesnih i političkih razloga nisu ulazili ni u kakav dijalog. Vjerski uspjeh (islamizacija), koji je ovdje bio praćen političkim i vojnim uspjehom, islam je vodio njegovom povijesnom trijumfalizmu u kome se zaboravljalo na teološki dijalog i dijalog ljubavi.

Potreba teološkog približavanja

Neosporno je da se govor Crkve i njezino ponašanje uvijek moraju ravnati prema Božjoj riječi. Crkva će ponajprije iz nje crpiti razloge za i protiv. Zatim se uvijek moramo sjećati da se islam i kršćanstvo isprepleću i dodiruju u Starom zavjetu, pa se otuda kroz judaizaciju naših teologija najprije možemo približiti jedni drugima. Ibrahim (Abraham) je zato nezaobilazni lik svih triju predaja jer smo svi mi po ocu Abrahamu (Ibrahimu) jedna duhovna obitelj. Premda, primjerice, neke od šest istina, "šest šarti"¹¹ neće imati za nas istu teološku konotaciju, one će na određen način uvijek biti relevantne. No, danas je važno pitanje: koliko smo teološki pa zatim kanonski spremni da jedni drugima priznamo punu njihovu legitimnost i po kojemu kriteriju? Inače islam nikad i nije minimizirao važnost evanđeoske poruke. Kad u suri Al Maida naglašava "oni koji su vjerovali, pa i oni koji su bili židovi, sabejsc i kršćani - oni koji su vjerovali u Boga (Alaha) i onaj svijet, vjerovali i dobra djela činili - ničega se oni neće bojati i ni za čim neće tugovati" (Al Ma'ida, 69). Kuran samo aktualizira svu važnost Evanđelja za naše spasenje. Definirajući islam kao "krivovjerje" (I. Damašćanski), a nadahnjujući se pastoralnim poslanicama apostola Pavla u kojima se naglašava da je zadatak pravih nasuprot "lažnim učiteljima" (1 Tim 6,3; 2 Tim 2,14-25) da naučavaju "zdravu" nauku, pravoslavlje je svoj ortodoksni "zdravi" identitet štitalo i time što sa islamom, "krivovjerjem" nije ulazilo ni u kakav teološki dijalog. Muslimani su dijelili sudbinu svih heretika, kao i gnostika iz Pavlova vremena s kojima, bar kako nam pokazuju Pavlove poslanice, apostol nije ulazio u dijalog već samo u polemiku. Dokazujući svoj identitet na temelju svojega poslanja, Isus se nikada ne ponaša kao drugi. On nikoga ne isključuje, nikoga ne proglašava heretikom i nikad ne ulazi ni u kakve teološke sporove da bi svjedočio o znaku svojega identiteta.

---

¹¹ Gerald Shenk, *Musliman moj bližnji*, Dobra Vest, Novi Sad 1984., str. 28.

Teologija u ulozi kritičke svijesti u Crkvi

Kao što u državi ideolozima pripada uloga da kritiziraju, vrednuju i mjere nečije ponašanje, tako ta uloga u Crkvi pripada teolozima. Ono što je ideologija u državi, to je teologija u Crkvi. Iskustvo Crkve pokazuje da je njezina teologija mjerilo i svih drugih crkvenih značajki. Crkveno ponašanje prema svijetu, te i prema islamu, uvijek će dakle ovisiti o njezinoj teologiji. Zbog svoje apologetske i nedijaloške teologije pravoslavna politika prema zapadnom kršćanstvu i islamu ne poznaje načelo ekonomije već načelo akribije. Kako je Pravoslavna teologija, s obzirom na strukturu svoga znanja više statična nego dinamična, njezin se stav prema islamu nije stoljećima mijenjao. Za razliku od Zapada on na Istoku nije evoluirao. Današnji govor Crkve o islamu djeluje neuvjerljivo jer naša Crkva nije pokazivala želju da o islamu progovori sustavno i kritički drukčije nego je to prije činila. On je do danas ostao teološki nerazrađen, negativno i paušalno prosuđivan izvan konteksta starozavjetne teologije. Zato se pravoslavno čitanje Kurana danas razlikuje od mnogih drugih, te nad islamom ovdje još uvijek stoji "anatema i infamija hereze". Kuranski poziv (Kuran 3,64) koji je uvijek bio upućen "narodima knjige" nikad nije stizao na pravoslavni istok niti je imao svojega teološkog odjeka. Za nj je islam "krivo-vjerje" ili pak nešto što daje legitimaciju za "prljav politički posao". No, objema interpretacijama nedostaju neke ključne stvari. Prvoj jasna i uvjerljiva argumentacijska struktura, drugoj nepoznavanje bitnih karakteristika našega domaćeg islama, pri čemu mislim i na neke Hanifijeve i Gazalijeve stavove. U odnosima Crkve i uleme ništa se prijelomno neće dogoditi dok Crkva ne napusti svoju srednjovjekovnu spoznaju islama. Rehabilitacija islama traži dakle drukčiju hermeneutiku starozavjetnog i kuranskog štiva. Zato bi naš pravoslavni um danas najprije trebao razmišljati u kakvom teološkom odnosu, na primjer, stoji kuranska teologija prema vjeri starozavjetnog Abrahama, Božjeg prijatelja i oca mnogih naroda (Ab Nahl 120; Post 17,5).

Od Srebrenice do Kartuma

I danas mnogi sudanski kršćani nedužno stradaju od muslimanskih fanatika i ekstremista. Ipak, njihova nedužna i mučenička stradanja ne možemo, a da ne povežemo s nedužnim i mučeničkim stradanjima muslimana u nekim drugim krajevima svijeta. Nedavno

okrutno ubojstvo pravoslavnog mitropolita Tita u Kartumu¹² asocira nas na stradanja mnogih nedužnih muslimana, katolika i pravoslavaca u ovom našem nesretnom ratu. Zapravo sve ono što se događa govori samo o sljedećem: usprkos svemu ipak ovim svijetom upravlja Božja providnost pa se zato i pitamo, a zatim i dajemo odgovor na sljedeće pitanje: zašto Bog koji ne želi nepravde i zlo ipak ih dopušta? Poslije Srebrenice, Sarajeva, Vukovara i drugih gradova i sela mučenika može li se govoriti o Božjoj odgovornosti za ovaj svijet i Njegovoj brizi i ljubavi? Valja znati, piše sv. Grgur Veliki, da je volja sotone uvijek nepravedna, jer nepravde koje namjerava učiniti, Bog dopušta u svojoj pravednosti”.¹³ Dakle, da bi u ovom svijetu bilo nekoga razmjera “proporcije”¹⁴ odnosno pravde, zlo učinjeno na Istoku nužno će uvijek izazivati i zlo na Zapadu. Pravda je dakle samo ta koja zlo čini besmislenim.

Naš spas i mir su samo u jedinstvu kroz božanski dosuđenu različitost govorio je Sejid Husejin Nasr. Ovaj veliki islamski intelektualac našega vremena uvijek je držao da se “spas i mir” kršćanskoga i islamskog čovjeka uvijek nalaze u “jedinstvu kroz božanski dosuđenu različitost”. Pluralizam i različitost su bitni znaci našega vremena, pa se naše jedinstvo najprije u njima pokazuje mogućim ili ne mogućim. Vjera u jednoga Boga “koji mrtve uskrisuje” svakako je najvažniji vid našega jedinstva u svoj našoj različitosti. Jedinstveni smo u svome svjedočenju za tu istinu. Jedinstvo u borbi za mir i ljudska prava i naše jedinstvo u služenju svijetu danas su najvažniji vidovi našega jedinstva. Jedna drugačija metoda tumačenja Kurana svakako bi danas najprije išla na ruku našem jedinstvu, jer bi doprinijela rehabilitaciji islama. Danas, inače, samo onaj islam koji je oslobođen od ambicije da današnji islamski svijet uredi po Omerovim idealima i samo ono Pravoslavlje koje je oslobođeno od svoje isključivosti i monopolizma na mnoge stvari mogu služiti stvarima našega jedinstva i zajedništva. Budući da svako jedinstvo podrazumijeva našu prethodnu oslobođenost od diskriminacije i netolerantnosti, ono se i ne može zamisliti bez naše jednakosti i pune ravnopravnosti. Budući da je današnja teologija Pravoslavne crkve u svemu suprotna postkoncilskoj teologiji (*Nostra aetate*), uvjetno rečeno tuđa Starom zavjetu zato su putovi koji nas njemu vode popločani mnogim teškoćama. Uzdanje u Božju milost, rahmu (Kuran 90,12-17) danas bi trebalo biti veće nego ikad ranije.

---

¹² *Pravoslavlje*, List SPC, 1. septembar 2000.

¹³ J. Maritain, *Smsao povijesti*, FTI, Zagreb, str. 40.

¹⁴ Aristotel, *Nikomanova etika*, Kultura, Beograd, str. 118.

Zašto ne možemo jedni bez drugih?

Zbog dva razloga: prvo, svi smo mi "sljedbenici knjige" (Kuran 3,64) pa ispovijedamo vjeru u jednoga Boga čime smo Abrahamovo potomstvo; drugo, budući da je spasenje bitno odnos, sada se kroz međusobne odnose ostvarujemo kao religiozna, etička i druga bića.

Da bi naša vjera u Boga donosila "obrat vrijednosti" i tako bila istinska, ona mora ispuniti određene uvjete. Samo ukoliko je ona "Božji", a ne "ljudski odgovor na našu situaciju", onda mora uroditi i drugačijim našim međusobnim odnosima. No, do toga neće doći dok ne budemo vjerovali i ne budemo se ponašali na Abrahamov način, jer samo je takvoj vjeri moguće da "gore premješta". Kad je Abraham tražio Božji odgovor na ponuđenu situaciju, išao je do krajnjih granica. U vezi s tim Kuran ukazuje da muslimani trebaju slijediti samo "Ibrahimovu vjeru".¹⁵ Abraham je u vjeri najprije upoznao Božju volju i vidio Božji razlog, pa je tek onda Abrahamovo srce čulo glas anđela Jahvina: "Abrahame, ne spuštaj ruku na dječaka...". Abraham je svojim odgovorom bio spreman žrtvovati svojega sina Izaka i time je svijetu pokazao da je "pravi prijatelj Božji". Zato se danas najprije treba upitati: koliko smo spremni da žrtvujemo, ne zbog našega već Božjeg odgovora na našu i tuđu situaciju.

Islam kao "krivovjerje" od početka Crkve pa do vremena Ivana Damašćanskog

Ivan Damašćanski bio je prvi crkveni pisac koji je o islamu tako glasno progovorio. Živo je u vremenu pape Grgura i patrijarha Germana i zauzimao je visok položaj na kalifinom dvoru.¹⁶ Islam tek s njim ulazi u vidokrug kršćanskog, teološkog uma i postaje objekt promišljanja. No kako je njegova teološka analiza i vrijednosna procjena islama skroz negativna, danas se na njoj ne može graditi nikakav dijalog i tolerancija. Islam je ovdje u neku ruku sataniziran, pa je prije moguće polemizirati i svađati se nego voditi dijalog. Damašćanin je inače vlastito viđenje islama obrazložio u svome djelu "Vrelo spoznaje". U drugom dijelu spomenutog djela Damašćanin raspravlja o "krivovjerju" (*De haeretibus*) i islam teološki vidi kao "krivovjerje" od početka Crkve pa do njegovog vremena.¹⁷ Muslimansko odnosno "saracensko vjerovanje" on naziva "izmailitinskim praznovjerjem". Dalje kaže da u Kuranu ima mnogo "smiješnih" stvari i

¹⁵ Ali Imran, 95.

¹⁶ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1948., str. 75.

¹⁷ Vidi šire; *Patrologia Graeca*, sv. 94, 765-774).

onda ukazuje na njih, pri čemu uvijek jasno i precizno obrazlaže u čemu je njihova "smiješnost", "ludost" i "zabludjelost". Na kraju svoje mišljenje o islamu zaokružuje tvrdnjom da islam i nije ništa drugo do "praznovjerje Saracena".¹⁸ Nikita Honijat pisac trinaestoga stoljeća u svome djelu "Riznica pravoslavne vjere"¹⁹ također piše o islamu. Doslovno slijedi Damašćanina, a Muhameda vidi kao "lažnog pro-roka" koji je svoju nauku crpio od Židova (Božje jedinstvo).

Sura koja svjedoči o prijateljskim odnosima između kršćana i muslimana je sura "o Bizantincima" ili Er Rum. Iako nam govori o ratovima između Bizanta i Perzije, muslimani Meke bili su ožalošćeni porazima Bizanta u ratu s Perzijom.

Međusobne vjerske i druge razlike moramo uvažavati ako nam je stalo do mnogih korisnih stvari.

Premda se naša shvaćanja ortodoksije i heterodoksije razlikuju (1 Iv 4,2; Kuran 2,135), važno je da nas vjera u jednoga Boga drži i spašava. Kuran ne drži do božanstva Duha Svetoga na način kako to drži evanđeoska pneumatologija, no važno je da njegovu prisustnost često osjećamo na isti način. Iako znamo da nam Bog u islamu i kršćanstvu ne pomaže na isti način, važno je da Njegova pomoć stiže do nas putovima Njegove milosti i naše slobode. Dok u prvom slučaju to čini snagom svoje svemoći, u drugome On je to ostvario svojom slabošću, svojim "trpljenjem" (Bonhoeffer) na križu. Budući da u islamu, kršćanstvu i judaizmu Boga spoznajemo na različite načine pa je on u kršćanstvu "najprije stvarnost Očeva", a u islamu i judaizmu "sama Božja stvarnost bez jedne druge", to od muslimana i ne možemo očekivati da "rođenje vidi kao prvi božanski čin".²⁰

Od Poslanice Galaćanima do Šerijata

U novozavjetnoj povijesti spasenja upravlja "milost Isusa Krista" (Rahner), a ne "knjiga zakona" (2 Ljet 34,2; 2Kr 22,8). Zato kršćanstvo i islam nude dvije bitno različite ekonomije spasenja. Iako se Zakon kod židova i muslimana uvijek ravna prema volji Božjoj, po apostolu Pavlu Zakon je samo važio do Krista. Zbog toga Zakon kršćaninu ne može biti objektivni put spasenja. Pavlova teologija milosti (Rim 3,4) udaljila je ne samo kršćanstvo od judaizma nego i

¹⁸ Vidi šire najnoviju literaturu. Ioannes Damascenus, *Controversia tra un saraceno e un cristiano / a Culi Giovanni Rizzii*, traduzione e note di Margerita Migliarini, Milano, Centro Ambrosiano, 1998.

¹⁹ *Patrologia Graeca*, sv. 140, 105-122.

²⁰ Jean Galot, *Upoznajmo i slavimo Oca. Nacrt teologije o Ocu*, UPT Đakovo 1999., str. 79.

od islama. Teološke suprotnosti između kršćanstva i islama najizrazitije su na primjeru Pavlove teologije. Nigdje kao ovdje nije narušen odnos "između Isusa iz Nazareta i Krista Pavlove kerigme" u prilog Krista Pavlove kerigme pa je zato Pavlova teologija milosti sama suprotnost kuranskoj teologiji Zakona. Stoga se mnogim pravoslavnima pojava islama čini kao svojevrsno "svetogrdje" i "sablazan". Jer ako je Isus kao Krist svršetak Zakona (Rim 10,4), a njegova ekonomija našega spasenja zadnji model tog spasenja, što drugo islam može i značiti. Isus upravo zbog svršetka Zakona postaje Krist i tako zaokružuje objektivni put našega spasenja. Spomenuti stavovi na Zapadu uglavnom pripadaju vremenu prije Drugoga vatikanskog koncila, na Istoku po sili i zakonu neke ustaljenosti žive i traju do danas. Stoga teološki koncept o Isusu kao Kristu i teološki koncept o Šerijatu kao nečem što trasira put pravovjernog muslimana k "izvoru vječnog života" govori nam sljedeće: islam je religija Zakona, kršćanstvo s Isusom kao Kristom to nije, pa se s tom razlikom moramo pomiriti ako nam je stalo do izgradnje zajedničkoga grada. Pojava islama zato prekida doba evanđelja i vraća nas u starozavjetno doba Zakona. I na kraju svi se spašavamo na različite načine, spašavamo se od istih stvari, suditi će nam se po približno istim djelima i svi se spašavamo vjerujući u jednoga Boga.

Sveti Pavao i Abu Hanif i Gazalija

Da bi se danas pojasnilo neke pojave u ponašanju našega domaćeg islama prema nedavnim tragičnim događajima, moramo ući u sam "nerv" i "dušu". Držanje sandžačke uleme i beogradskog muftiluka objašnjavamo njegovim teološkim i drugim identitetom. Poznato je naime da naš domaći islam obilježavaju dvije bitne značajke: sunitska teologija i hanijevsko Gazalijev stav prema mnogim stvarima. U Gazalijevom odnosu prema postojećoj, državnoj vlasti ima nečega što nas asocira i podsjeća na "političku teologiju" sv. Pavla. Jer obje teologije vele da se "vlasti treba pokoravati" (Rim 13,1-3). U slučaju islama to trebamo činiti sve do onoga trenutka "dok ona ne naloži nepokornost Bogu i njegovom Proroku".²¹ U drugom slučaju "svaki se čovjek pokorava pretpostavljenima" (Rim 13,1), jer nema vlasti, a da nije od Boga (Rim 13,1). Prema apostolu Pavlu vladajući bi trebali da "budu" ne strah za dobro nego "za zlo" (Rim 13,3). Stoga se sada pitamo: prvo, dokle Crkva i ulema trebaju ići u svome pokoravanju faktičkoj vlasti, a kad trebaju prestati da se

²¹ L. Laoust, *Raskoli u islamu*, Zagreb, str. 89

pokoravaju. Pokornost i služenje političkoj vlasti u prvom slučaju prestat će tek onda kada vlast naloži "nepokornost Bogu i njegovom proroku".²² U drugom slučaju Crkva će početi prosvjedovati i zamjeriti se vlasti tek onda kada ta vlast postane "strah za zlo ponašanje". Međutim, u povijesti Pravoslavnog istoka bilo je drugačije. Iako ovdje često vlast nije bila "strah za zlo" već za "dobro ponašanje", Pravoslavna crkva približivši se državi i država njoj svojom "teorijom simfonije" to jednostavno nije primjećivala. Crkva se zato ovdje često nije mogla nametnuti kao moralna sila, pa time i nije bila subjekt mnogih korisnih promjena. Rekli bismo da naš domaći islam, imajući svoje teološko polazište u hanijevsko Gazalijevoj doktrini, nije mogao postati onaj destabilizirajući faktor na našim prostorima i onim situacijama kad je sve "ključalo" i "vrilo".

Prema Kantu u krajnjoj liniji izlazi da mi ne možemo ništa, a pogotovo nismo u stanju svoje ponašanje opravdati, a time i osmisliti ga ako ne zakoračimo u religiozno područje. Zato se islam i kršćanstvo u nizu točaka sijeku i dodiruju, pa su Isus i Muhamed najprije "znak naše dobre stvari" (Bloch).

Evandjelje kao "pravo svjetlo"

Iako u časnom Kuranu ima mjesta koja svjedoče o napetostima između islama i kršćanstva (Kuran 5,51; 4,157), islam ne marginalizira važnost drugih Objava, a time ne pretendira da je samo on u pravu.

Danas nam se kao najvažnije čini odgovor na sljedeće pitanje: na čemu ćemo graditi međusobno povjerenje i nadu da nećemo biti zli, da jedni druge nećemo progoniti i da ćemo jedni druge prihvatiti onakvim kakvi jesmo. Djelujući svojim Duhom Svetim na samu povijest, a time i na svakoga od nas, svatko od nas u sebi nosi tu pozitivnu energiju na kojoj ćemo graditi međusobno povjerenje. Na nama je sada da se što više otvaramo utjecaju te božanske sile, utjecaju njegovog božanskog Duha, kako bi ta pozitivna energija počela zračiti iz nas u svijetu.

Šta nam sada dolazi kao najvažnije?

Prije svakog susreta i dijaloga moramo razmišljati koja će nam spoznaja, a zatim koja etika i politika biti najvažnija kako bi preživjeli, kako bi se prehranili, ali i nikad na štetu drugog i drugih? Islam i kršćanstvo s tim u vezi danas i nude prave odgovore. Potreba da se preživi, potreba da se to ne učini na štetu drugog i drugih,

---

²² Isto.

potreba da se osudi zlo, dolaze danas prije naše potrebe za dijalogom i susretom.

Svakako da je od svih novozavjetnih teologija najviše teologija sv. Pavla "zadržala puni kontinuitet sa Starim zavjetom". Što nam sv. Pavao, a što Kuran na primjeru Ibrahima žele pokazati? Rekao bi samo jednu stvar. Tko vjeruje na Abrahamov način, taj nije izgubljen, taj zna što radi i čemu se može nadati.

Danas nijedan vid pravoslavnog bogoslovlja ne govori o islamu. Rekao bih da je to posljedica raznih okolnosti, a najprije stvar narušene ravnoteže između liturgijskog i sakramentalnog s jedne strane te pastoralnog i misionarskog s druge strane. Stavljajući naglasak na sv. tajne i liturgiju Pravoslavna je crkva "zaboravljala" na svoju misionarsku aktivnost, a time i na svoj povijesni i teološki susret i razgovor s islamom. Iako su Afaganijev panislamizam i radikalni islamizam bitne značajke današnjega vremena, pravoslavno bogoslovlje i službena Crkva gotovo ih ne registriraju. Crkva se u vezi islamske stvari samo oglasi kad strada od "islamskih" ekstremista. Pravoslavno iskustvo svijeta bivajući daleko više misterijsko nego misionarsko i apostolsko, sve se više zatvaralo u sv. tajne, obred, i kanon i tako uvijek radi dogmatskih razlika ostajalo na "pristojnoj udaljenosti" od svake heterodoksije pa tako i od islama. Islam time što ne pretendira na apsolutnu spoznaju spasonosne istine (Al Hagg, 67) pa time i na spasenje samo po svom teološkom konceptu (Al Bakara, 62), ne znači da je za teološki relativizam u svom bogoslovlju. On je samo zbog toga bio manje teološki isključiv, a time i više tolerantan od povijesnog kršćanstva, o čemu sada najbolje svjedoči sudbina židova u islamskim i kršćanskim državama. Kako danas mnogi znaci u svijetu traže od Pravoslavne crkve "hitnost poslanja", pravoslavni vrh treba razmišljati i o tome kakvu će ubuduće "krojiti" crkvenu politiku prema ulemi? Hoće li s tim u vezi slijediti put i ponašanje apostolske Crkve "poganima ne idite" ili će zbog međusobne vjerske podnošljivosti biti istovremeno bezazlena kao golub, mudra kao zmijsa (Mt 10,16)? Ili će i dalje ostati totalno nezainteresirana za islamsku stvar? Svakako danas ne možemo muslimane evangelizirati, ali moramo mnogo toga mijenjati u svojoj spoznaji islamske zbilje da bi se nešto prelomno dogodilo u našim međusobnim odnosima. Euharistijska ekleziologija iako s razlogom stavlja veliki naglasak na svetu liturgiju i "euharistijsko slavlje... zalag buduće slave" (*Dekret o ekumenizmu*, br. 15), ipak se Crkva ne može sedamdeset posto svesti samo na liturgiju, odnosno na obred. Kako je i on danas u krizi jer ne izražava toliko "čovjekovu težnju k Bogu" (Homjakov, *O Crkvi*, str. 20) nego njegovu težnju k nečemu drugom zato danas crkveni vrh treba razmišljati o reformi same liturgije. Jer

samo ovom reformom neliturgijsko bogoslovlje našlo bi više prostora u životu Crkve, pa bi se Crkva počela više baviti i drugim pitanjima uključujući pritom i pitanje o islamu.

Zaključak

Polazeći od mnogih znakova, rekao bih da udio u Božjoj milosti "rahmi" (Kuran 90,12-17) danas imaju sva tri Božja naroda. Stoga danas vjerska razmišljanja trebaju pokrenuti ona pitanja koja su u vezi sa znacima u vremenu i koja su relevantna za ovo vrijeme. Dakle sve treba služiti poravnanju staze za opće dobro, mir i slavu Božju. Imajući u vidu sve ono što nas okružuje, a čijem utjecaju ne možemo umaći, danas najprije moramo tražiti odgovor na pitanje: što nam treba prihvatiti, a što odbaciti, da bi bili u onom divnom stanju milosti, koje svjedoči da smo u Bogu i da je drugi samo kao bližnji s nama.

ORTODOXY AND ISLAM

Attempt at an approach

Summary

In this article the author first draws closer to the attitudes of the Postcouncil Western Theology; then he points out the fact that Islam has never had such a treatment in Orthodox theology as it has in the west with the Second Vatican Council or in the rabbinical theology. In order to change the course of relations between the historical christianity and historical islam, the orthodox theology has to make some changes in its perception of islam, which cannot be realised until the orthodox church settles accounts with its medieval theological legacy. However, so far, the Orthodox East has not done this yet and, consequently, there is no all-orthodoxy vision of islam. Therefore, nothing much important has been going on in the relations between the Suni Ulema and Orthodox church.